

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE PUTTE

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Historische karakteristiek van Putte	9
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	12
6.	Literatuurlijst	
7.	Kaart gemeente Putte	15

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Putte, maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventaristoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1986 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, april 1988.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillende in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat

uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE PUTTE.

Landschap

De gemeente omvat het kerkdorp Putte, gelegen aan de grens met België. In het noorden loopt de gemeentegrens met Ossendrecht door gemengde bossen van loof- en naaldhout op de Kriekelare duinen. Aan de oostkant wordt de grens gevormd door de rechte rijksgrens met het natuurreservaat de Kalmthoutse Heide. De zuidelijke gebogen rijksgrens loopt dwars door het oorspronkelijke dorp Putte, grotendeels over de as van de grensweg en door het landgoed Ravenshof met zijn Moretusbosch, beplant met naaldhout. Aan de westkant ligt de rechte rijksgrens met Zandvliet, grenzend aan de Kleine en Grote Stoppelbergen, Oud-Noordlandpolder en Grote-Ruige Heide.

Dwars door het grondgebied van de gemeente lopen van oost naar west de Leuvensche Beek en de Rijnwaterloop, die beide uitkomen in de waterlopen van de Oud-Noordlandpolder.

De kern van Putte ligt op ca. 12 meter boven N.A.P. en is omgeven door enkele akkers en stuifduinen, die in hoofdzaak beplant zijn met naaldbossen. Er is sprake van sterke hoogte verschillen, veroorzaakt door de karakteristieke ontmoeting van het brabantse zandgebied en de polders ten oosten van de Oosterschelde. Het hoogste punt in de gemeente is de Hoogenberg, 40 meter boven N.A.P. in het uiterste oosten nabij het Putse Moer. Het laagste punt, ca. 5 meter, ligt in het uiterste westen bij de Grote Ruige Heide. De Reeberg in het Moretusbosch ligt op 15 meter, de Galgenberg op 20 meter. De Bieduinen in het noorden liggen op 26 meter en de Hazenduinen komen op 30 meter.

De bodem bestaat in hoofdzaak uit rivierafzettingen van vóór de laatste ijstijd. Men treft hier aan: zandlagen van tijdens en na de ijstijd, lage en hoge landduinen met bijbehorende vlakten en laagten en terrasafzettingsswelingen bedekt met dekzand. In het uiterste oosten is een kleine moerassige laagte.

Het landschap in de gemeente bevat de volgende elementen:

- a. De sedert 1900 matig veranderde kom van Putte, in hoofdzaak liggend op de vroegere akkerbodems.
- b. De onbebouwde akkerbodems, die aan weerskanten van de Putsestraat in het midden van de gemeente liggen en op de Koude Heide aan weerskanten van de Zoekweg of Kerkstraat. Deze bodems hebben geheel of gedeeltelijk nog de middeleeuwse verkaveling, soms met houtwallen. De hoofdweg, de Putsestraat, is de ontginningsbasis geweest voor het gebied. Loodrecht hierop liggen de percelen.
- c. Bossen uit de 18e en 19e eeuw met naald- en loofhout op de vroegere heide en stuifduinen met bos- en landgoedwegen.
- d. Gras- en hooilanden liggende op de hoge akkerbodems.

Fraai zijn de overgangen in het landschap tussen geaccidenteerde en vlakke gebieden, door de relaties tussen bodemgebruik en reliëf enerzijds en nederzettingen en cultuurgrond anderzijds, o.a. in de uiterste noordpunt van de gemeente en de omgeving van de Rijnwaterloop en Leuvensche Beek.

Nederzettingen

Reeds in de middeleeuwen was Putte een kerkdorp met een 14e eeuwse kasteel. Het is een zand-randdorp zoals die aan het riviertje de Zoom meer voorkomen. Na 1500 is de bloei voorbij. De kerk was gelegen naast de huidige algemene begraafplaats Putseweg 269. Na de verwoesting van het dorp Putte in de tachtigjarige oorlog werd de kerk zuidelijker herbouwd, op de plaats waar nu de neo-romaanse kerk in basiliekstijl uit 1953 staat. Voor de kerk aan de Antwerpsestraat staat nog een restant van de neogotische Dionysiuskerk uit 1865, die op zijn beurt in 1940 werd verwoest door de Duitsers. Putte bezit een langgerekte hoofdstraat die dwars door het grondgebied loopt. Aan de zuidkant doorsnijdt de rijksgrens met België de kern van het huidige dorp. Putte is nooit veel meer geweest dan de gedeeltelijk nog bestaande reeks boerderijen van de Putseweg. Een aantal kasteelhoeven, behorende bij het nu pal over de grens gelegen aloude kasteel Ravenhof van oorsprong uit het midden van de 14e eeuw, heeft belangrijk bijgedragen aan de vorming van de nederzetting. Het dorp kenmerkt zich door een verkeersdorp-ontwikkeling. Dichtoepengebouwde herbergen, logementen, winkels, paardestallen, smeden en voerliedenhuizen e.d.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

In de gemeente zijn geen boerderijen van historische betekenis aanwezig. Veel gebouwen zijn ingrijpend verbouwd of vernieuwd. Wel kunnen genoemd worden: Antwerpsestraat 162, 164 en 166. Dit complex heeft vermoedelijk een agrarische functie gehad. Het kan echter ook een herberg voor voerlieden e.d. zijn geweest. Aan de Achterstraat 7 staat nog een schuur met zijlansdeel. Ook hier is niet duidelijk wat de oorspronkelijke functie was.

Woonhuizen

De gemeente heeft enkele landhuizen en eenvoudige dorpswoningen. Aan de Tweede Verdelingsweg staat het kasteeltje "Le Pavillon" uit 1858, een landhuis op een voormalig stuifduin. Aan de Putseweg het landhuis van de Antwerpse houtkoper Servais uit 1883 met achtkantige toren. Twee dubbele boswachtershuizen zijn vermeldenswaardig: Hooiweide 1-3 en Putseweg 48-50, beide uit het vierde kwart van de 19e eeuw. Eenvoudige 19e eeuwse dorpswoonhuizen zijn Breestraat 2 en Jordaensstraat 10. Een voorbeeld van een dorpswoonhuis uit het begin van deze eeuw is Antwerpsestraat 53, dat een voorgevel met hardstenen borstwering, siermetselwerk en tegeltableaux heeft. Antwerpsestraat 37 is een sober herenhuis uit het vierde kwart van de 19e eeuw. Links van de kerk een klassicistisch herenhuis uit 1746 in gebruik als pastorie.

Kerkelijke gebouwen

De katholieke neo-romaanse St. Dionysiuskerk van architect Hurks uit 1953 is de opvolgster van een neogotische kerk uit 1865 op dezelfde plaats. Deze werd in de vroege meidagen van 1940 verwoest. De vroeg neogotische toren aan de Antwerpseweg bleek echter behouden. Op de algemene begraafplaats aan de Putseweg 269 bevinden zich enige monumentale natuurstenen en gietijzeren grafmonumenten. De gemeente bezit drie Joodse begraafplaatsen van Belgische joden, die daar geen begraafplaatsen mogen bezitten. Hun graven mogen bovendien niet geruimd worden. De oudste uit 1886 zonder benaming ligt aan de Putseweg 36.

Verder de begraafplaats "Sombre Haddas" uit 1919 met Taharehuis (aula) en een hekwerk aan de straat met art-deco stijlkenmerken aan de Putseweg 24 en de begraafplaats "Machsike-Hadass" uit 1910 eveneens met Taharehuis aan de Noordstraat 38. Op alle drie de begraafplaatsen bevinden zich monumentale grafmonumenten en tombes in natuursteen met oosterse stijlkenmerken.

Openbare gebouwen

Aan de Antwerpsestraat 13 liggen douanekantoren met loketten aan de straat (eerste kwart van de 20ste eeuw).

Groenelementen

Het Moretusbosch, een landgoed in de 18e eeuw aangelegd, behoorde voor de laatste grensscheiding met België bij het kasteel Ravenhof. Aanwezig zijn een sterrebos, een waranda, en een aarden fort met gracht. Boven op een heuvel met een zichtas naar het kasteel over de grens ligt het theehuis "Gloriëtte". Ook bij de Hoogenberg ligt een sterrebos.